

УДК: 373.5:37.091.31(477)

Ольга Іваницька

ORCID iD 0000-0001-5505-8849

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри теорії та практики управління,
НТУУ «КПІ», проспект Перемоги, 37, 03056 Київ, Україна,
oivanytska@rambler.ru

Сергій Редько

ORCID iD 0000-0002-6903-2452

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри управління,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053 Київ, Україна,
s.redko@kubg.edu.ua

Алла Панченко

ORCID iD 0000-0002-4757-0583

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри управління,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, 04053 Київ, Україна,
a.panchenko@kubg.edu.ua

РОЗВИТОК ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРОСТІР ОСВІТИ

У статті проаналізовано пріоритетні напрями розвитку освітнього середовища закладів загальної середньої освіти в Україні. Виокремлено першочергові завдання сучасної української середньої освіти, виконання яких сприятиме успішній інтеграції в європейський освітній простір. Розглянуто напрями державної політики в освітній галузі щодо розвитку загальної середньої освіти відповідно до чинного законодавства. Окреслено необхідність сприяння розвитку полікультурності в загальній середній освіті в умовах інтеграції в глобальний освітній простір. Подані результати дослідження впливу білінгвального навчання.

Ключові слова: білінгвальне навчання; заклади середньої освіти; європейський простір освіти; освітнє середовище; розвиток освітнього середовища; полікультурність.

Вступ. Стратегічні пріоритети щодо забезпечення реалізації прав громадян України на освіту зумовлюють необхідність розвитку освітньої галузі. Актуальність вирішення цієї проблеми зумовлюється поєднанням зовнішніх чинників глобалізаційного характеру і внутрішніми соціально-економічними умовами. Сучасна освіта відіграє одну з найважливіших ролей у функціонуванні і розвитку суспільства на міжнародному і національному рівні, що задекларовано у глобальних Цілях тисячоліття Декларації тисячоліття ООН (2000 р.). Україна є однією із 189 країн світу, які приєдналася до її підписання. Досвід ХХ століття переконливо свідчить, що завдяки розбудові потужних освітньо-наукових систем держави успішно долали

відсталість, захищали національні інтереси, утверджували своє провідне становище на регіональному і світовому рівнях. Ключове значення у розвитку освітньо-наукової сфери, інтеграції у європейський і світовий інтелектуальний простір усвідомлюється українським суспільством, а проблемам освіти і науки приділяється значна увага на державному рівні (Здіорук С. І., Іщенко А. Ю., Карпенко М. М., 2011, с. 3).

Ставлячи за мету входження до спільноти найрозвиненіших країн світу, українське суспільство повинне перетворитися на суспільство, що постійно вчиться, динамічно нагромаджує й ефективно використовує нові знання. Перспектива розбудови в Україні суспільства знань вимагає глибокого реформування системи освіти на всіх

рівнях, що має здійснюватися на основі вдалого поєднання кращого зарубіжного досвіду з національними здобутками. Необхідність забезпечення розвитку національної освітньої галузі та виведення її на рівень європейської і світової якості і конкурентоздатності відзначається у нормативно-правових документах України, зокрема, Конституції України, законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти, Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Концепції розвитку освіти в Україні тощо.

Проведений аналіз наукових досліджень свідчить, що проблеми розвитку освітнього середовища знайшли своє відображення у наукових доробках широкого кола дослідників, а саме В. Андрущенко, Л. Ващенко, О. Ляшенко, В. Огнев'юка, Л. Паращенко, С. Сисоевої та ін. Зокрема, проблема якісної освіти як запоруки самореалізації особистості знаходить відображення в працях Л. Ващенко, О. Савченко, Л. Даниленко, О. Пометун, В. Дивак, С. Ніколаєнка, В. Тесленка та ін. Різноманітні аспекти розвитку освіти України в умовах інтеграції в освітній європейський простір досліджували В. Журавський, М. Згуровський, І. Зязюн, С. Клепко, В. Кудін, В. Огнев'юк та ін.

Основою інтеграції в європейський освітній простір є розвиток освітнього середовища загальної середньої освіти, адже становлення та розвиток особистості розпочинається в загальній середній школі. Звідси виникає закономірне питання – яким буде шлях України в цьому інтеграційному процесі, що очікує майбутнє покоління і чому вони повинні навчатися? За твердженням комісії ЮНЕСКО розвиток освіти не є панацеєю для вирішення всіх світових проблем. Відтак особливо актуальними для молоді нинішньої України є розвиток полікультурності, що сприяє її підготовці до співробітництва та діалогічного спілкування з представниками різних культур, віросповідань, національностей. Одним із напрямів реалізації полікультурної освіти як безперервного процесу цілеспрямованої соціалізації особистості в європейському просторі є впровадження білінгвального навчання в українських закладах загальної середньої освіти. Проте зазначений процес потребує удосконалення нормативно-правового забезпечення та розроблення практичних рекомендацій щодо його впровадження.

Метою статті є обґрунтування необхідності розвитку освітнього середовища закладів середньої освіти України в умовах інтеграції в європейський простір освіти шляхом впровадження білінгвального навчання в заклади загальної середньої освіти як основи полікультурної освіти.

Впровадження білінгвального навчання в закладах загальної середньої освіти України як основа розвитку освітнього середовища в умовах інтеграції в європейський простір освіти.

За останній період розбудови української держави одночасно відбувалися процеси становлення та розвитку середньої школи як соціальної інституції, а саме:

- формування законодавчої та нормативно-правової бази;
- удосконалення мережі загальних середніх закладів освіти відповідно до сучасних освітніх потреб населення України;
- створення освітніх стандартів, навчальних планів, програм, підручників тощо.

Водночас у процесі становлення і розвитку загальноосвітньої школи було реалізовано в не повному обсязі необхідні умови на шляху до євроінтеграції. Як зазначає В. Кремень, «... модернізація освіти передбачає здійснення мовного прориву в освіті, а згодом і в українському суспільстві загалом». Перш за все є необхідним «забезпечення знання державної мови». По-друге, «в сучасному глобалізованому світі людина не може діяти максимально ефективно, не може підтримувати на високому рівні свою професійну компетентність без широкого спілкування зі світом» (Кремень В., 2005, с. 7).

Сьогодення ставить питання про запровадження нового підходу до освіти, що зорієнтований на життєтворчість, становлення майбутнього громадянина, культуротворчість. Реформування освітньої галузі на рівні загальноосвітньої школи має бути спрямоване на підготовку не «користувачів», а «творців знання»; здійснюватися не в напрямі суворої стандартизації, а передбачати становлення та розвиток сучасної освіченої особистості, яка може самореалізуватися в особистому і професійному житті відповідно до вимог ринку праці у глобалізованому світі. С. Сисоева зазначає, що саме «... уміння брати на себе відповідальність і приймати рішення; здатність переконувати інших і переконуватися самому; високі етичні стандарти; володіння іноземними мовами та сучасними інформаційними технологіями характеризують особистість сучасного професіонала» (Сисоева С., 2014, с. 39).

В Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр. зазначається, що «... освіта належить до найважливіших напрямків державної політики України... це стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості» (Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, 2013).

У «Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.) визначено, що розвиток освітнього середовища України зорієнтований на європейські стандарти, що характеризуються багаторівневістю, безперервністю, доступністю, ефективністю, якістю.

Одним із першочергових завдань інтеграції в єдиний європейський освітній простір є створення сучасної Національної системи кваліфікацій як передумови формування єдиного українського освітнього простору. Національна система кваліфікацій стала інструментом забезпечення порівнянності та прозорості освітніх систем європейських країн, а також розширенням сфери політики добросусідства Європейського Союзу, що сприяло розробці критеріїв Національної рамки кваліфікацій для визначення конкретних компетенцій для різних освітніх рівнів (базова середня освіта, повна середня освіта, ступені вищої освіти).

Розвиток освітньої галузі на державному рівні має бути спрямований так, щоб освіта стала «...засобом забезпечення свободи саморозвитку людини і суспільства на основі їх гармонії та історичного самозбереження... Основними орієнтирами нової освіти виступає з одного боку моральність і гуманізм як взаємодоповнювальний розвиток людини та суспільства, а з іншого – постійна рефлексія і відчуття власної відповідальності за свої дії» (Саух П., 2011, с. 74).

Україна є полінаціональною, поліконфесійною, полімовною, полікультурною державою. В умовах полікультурного суспільства постає завдання перед сучасною школою підготувати підростаюче покоління до співробітництва та міжкультурного спілкування з представниками різних культур, віросповідань, національностей. Умовою безперервного процесу цілеспрямованої соціалізації особистості в сучасному глобалізованому світі стала полікультурна освіта. Аналіз наукових доробок вказує, що полікультурність має кілька синонімічних термінів: мультикультурна освіта або кросс-культурна освіта (Дж. Бенкс, Я. Пей), полікультурна освіта (А. Белогуров, В. Макаєв, Л. Супрунова), багатокультурна освіта (Г. Дмитрієв), бікультурна освіта (М. Сіпун, У. Маккі), глобальна освіта (Р. Хенві), інтеркультурна освіта (Ле Тхан Кхой).

Як зазначає І. Соколова, поняття «полікультурність» є філософською парадигмою XXI століття, дидактичним принципом організації навчального процесу, частиною педагогічної культури (Соколова І., 2011, с. 138).

Зважаючи на зазначене, особливої уваги потребує адаптація української загальної середньої освіти до умов полікультурного та багатонаціонального суспільства. Полікультурна освіта за визначенням І. Ковалинської покликана «... розглядати культурну різноманітність як позитивний фактор, вбачати переваги навчання у поліетнічному середовищі, а не просто терпіти її та передбачати проблеми, які можуть виникнути» (Ковалинська І., 2016, с. 38).

Одним із перспективних напрямів розвитку полікультурної освіти є впровадження

білінгвального навчання в загальних середніх закладах. Білінгвальне навчання, як зазначають В. Сафонова, Н. Марченко, має бути доступним представникам усіх соціальних і етнічних груп, учням всіх типів шкіл (не обмежуючись лише школами з поглибленим вивченням іноземних мов), адже воно сприяє збагаченню, розвитку спілкування з носіями мови, адаптації особистості до багатомовного і полікультурного сучасного світу (Марченко Н., Сафонова В., 2011, с. 7).

Результати дослідження. В 2015 р. в спеціалізованій школі № 20 Оболонського району м. Києва було проведено дослідження в рамках експерименту «Створення моделі білінгвального загальноосвітнього навчального закладу». Під час дослідження було визначено, що у процесі білінгвального навчання створюються передумови для більш глибокого вивчення учнями іноземної мови, зокрема французької мови. Одним із результатів дослідження є те, що учні школи впродовж багатьох років успішно складають міжнародні іспити з французької мови DELF Scolaire для 11 класів. Зокрема, результати іспитів міжнародного зразка з французької мови DELF Scolaire для учнів 11 класу у 2015 р. подано на рис. 1.

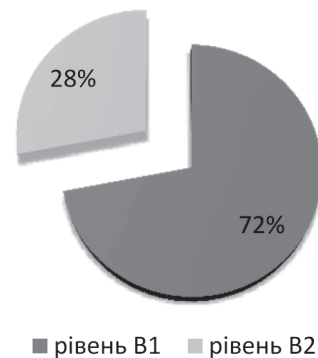

Рис. 1. Результати іспиту DELF (рівень B1 та B2)

Аналіз результатів іспиту свідчать, що всі випускники школи підтвердили високий рівень навчальних досягнень з французької мови, зокрема, з них 72% – рівень B1, 28% – B2. Це збільшує шанси випускників школи вступити до міжнародних вищих навчальних закладів.

Аналіз результатів дослідження щодо впровадження білінгвального навчання підтвердив гіпотезу, що таке навчання сприяє не лише удосконаленню загальної мовної компетенції учнів, але й забезпечує підвищення рівня навчальних досягнень з інших навчальних дисциплін, зокрема, історії (рис. 2), математики (рис. 3), інформатики, географії, адже ці дисципліни викладалися українською і французькою мовами. На рисунках подано результати навчальних досягнень учнів 10-А і 11-А класів, учні яких навчалися за базовими навчальними планами та 10-Б і 11-Б, в яких запроваджено білінгвальне навчання.

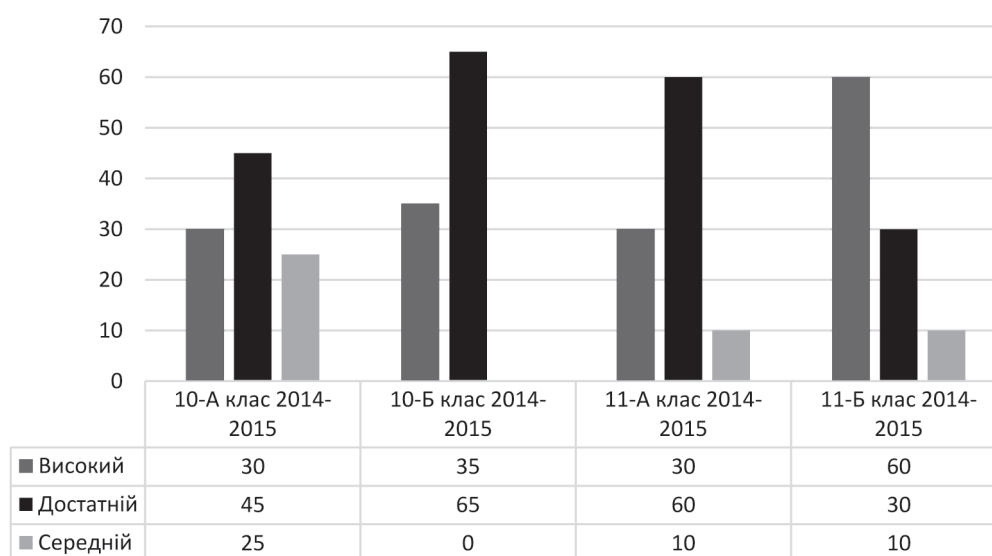

Рис. 2. Результати навчальних досягнень учнів 10, 11 класів з вивчення історії (%)

Протягом дослідження було встановлено, що вивчення історії та географії французькою мовою в рамках білінгвального навчання сприяє не лише удосконаленню загальної мовної компетентності

учнів, а й інтеграції предметних знань з історії, географії, французької мови, розширення сфери соціокультурного спілкування.

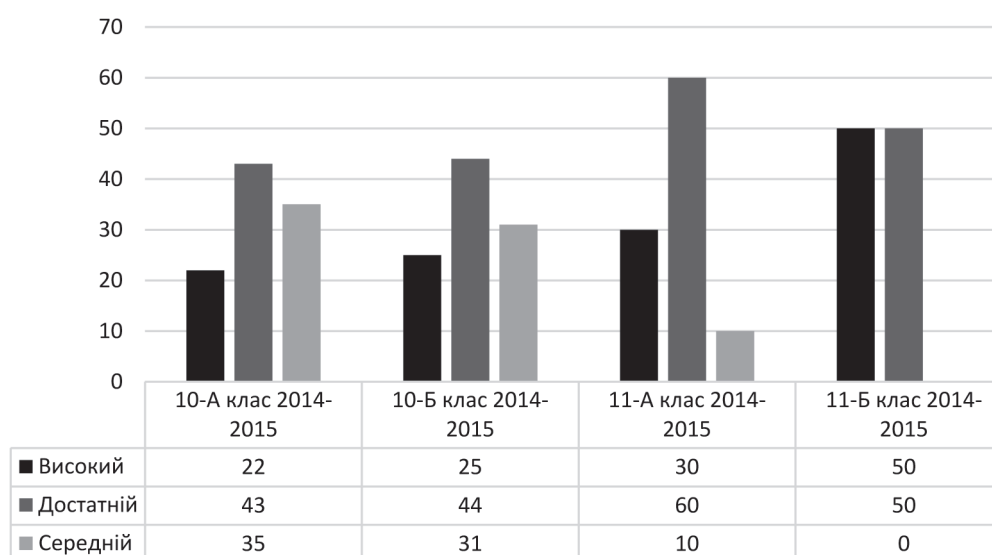

Рис. 3. Результати навчальних досягнень учнів 10, 11 класів з вивчення математики (%)

Результати дослідження дозволяють констатувати, що в учнів, сформувався стійка мотивація до вивчення іноземної мови, до розширення світогляду за рахунок збільшення інформаційного поля, до удосконалення загально-навчальних умінь, до одержання додаткової інформації іноземною мовою. Така організація навчально-виховного процесу сприяла вдосконаленню технології навчання, адаптації до життя і діяльності в сучасному полікультурному суспільстві.

Висновки. Основою інтеграції освітньої галузі України в європейський простір освіти є розвиток освітнього середовища загальної середньої освіти. Передумовою цього процесу є впровадження полікультурності в навчально-виховний процес закладів загальної середньої освіти, що сприяє підготовці випускників школи до співробітництва та

діалогічного спілкування з представниками різних культур, віросповідань, національностей. Одним із напрямів реалізації полікультурної освіти як безперервного процесу цілеспрямованої соціалізації особистості в європейському просторі є впровадження білінгвального навчання в українських закладах загальної середньої освіти. Зокрема, вивчення білінгвальних дисциплін сприяє поглибити знання не лише з іноземної мови, але й предметів, що вивчаються іноземною мовою. Це надає сьогоднішньому випускнику додаткову можливість продовжити навчання у вищих навчальних закладах європейських країн. Подальші розвідки доцільно зосередити на визначенні напрямів розвитку освітнього середовища України, оптимально інтегрованого в європейський простір освіти без втрати своєї автентичності.

Література

1. Здіорук С. І. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України: оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку (аналітична доповідь) / С. І. Здіорук, А. Ю. Іщенко, М. М. Карпенко. – К.: 2011. – 43 с. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/597/>
2. Ковалинська І. В. Вимоги до професійних компетентностей викладача в контексті полікультурної освіти / І. В. Ковалинська // Педагогічна освіта. Scientific Journal «ScienceRise». – 2016. – №2/5(19). – с. 36-40, DOI: <http://dx.doi.org/10.15587/2313-8416.2016.60889>
3. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / В. Г. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
4. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / Указ Президента України від 25.06.2013 р. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.
5. Саух П. Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас (між негативною креативністю ідей і українською вестернізацією) / П. Ю. Саух // Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси: наук.пр. / за матер. Першої Всеукр. наук.-практ. конф. «Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти». – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С.62-74.
6. Сафонова В. В. Билингвальные образовательные программы как инструмент обновления содержания языкового школьного образования [Електронний ресурс] / В. В. Сафонова, Н. И. Марченко. – 2011. – Режим доступу: <http://www.flsmozaika.ru/document/safonova.pdf>
7. Сисоева С. О. Творчий розвиток фахівців в умовах магістратури: Монографія / С. О. Сисоева. – К.: ТОВ «Видавниче підприємство «ЕДЕЛЬВЕЙС», 2014. – 400 с.
8. Соколова І. В. Розвиток освіти в умовах полікультурного глобалізованого світу / І. В. Соколова // Розвиток сучасної освіти: освітологічні наголоси: наук.пр. / за матер. Першої Всеукр. наук.-практ. конф. «Освітологія – науковий напрям інтегрованого пізнання освіти». – К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – С.137-148.

ROZWÓJ ŚRODOWISKA EDUKACYJNEGO SZKOŁY ŚREDNIEJ W WARUNKACH INTEGRACJI DO EUROPEJSKIEJ PRZESTRZENI EDUKACYJNEJ

Iwanicka Olga, doktor zarządzania państwowego, profesor, profesor – Katedra Teorii i Praktyki Zarządzania NTUU «KPI», prospekt Pobedy, 37, 03056 Kijów, Ukraina, oivanytska@rambler.ru

Redko Sergej, kandydat nauk psychologicznych, adiunkt, adiunkt – Katedra Zarządzania uniwersytetu im. Borysa Grynczenki, ul. Bulwarno-Kudriawska, 18/2, 04053 Kijów, Ukraina, s.redko@kubg.edu.ua

Panczenko Ałła, kandydat nauk zarządzania państwowego, adiunkt, adiunkt – Katedra Zarządzania uniwersytetu im. Borysa Grinczenki, ul. Bulwarno-Kudriawska, 18/2, 04053 Kijów, Ukraina, a.panczenko@kubg.edu.ua

W artykule zostały przeanalizowane priorytety rozwoju środowiska edukacyjnego szkoły średniej na Ukrainie. Zaznaczono zadanie współczesnego ukraińskiego wykształcenia średniego, realizacja których będzie popierać pomyslną integrację do europejskiej przestrzeni edukacyjnej. Rozważano kierunki polityki państwowej Ukrainy co do rozwoju wykształcenia średniego ogólnego w odniesieniu do czynnego prawa. Przedstawiono niezbędność sprzyjania rozwojowi wielokulturowości w warunkach integracji do globalnej przestrzeni edukacyjnej, jednym z sposobów wcielenia jest edukacja bilingwalna (przedstawiono wyniki eksperymentu).

Słowa kluczowe: szkoła średnia; europejska przestrzeń edukacyjna; środowisko edukacyjne; rozwój środowiska edukacyjnego; wielokulturowość; edukacja bilingwalna.

DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF SECONDARY SCHOOL IN CONDITIONS OF THE INTEGRATION INTO THE EUROPEAN EDUCATION SPACE

Ivanytska Olga, Doctor of Public Administration, Professor, Professor of Theory and Practice Management NTU «KPI», Victory Avenue, 37, 03056 Kyiv, Ukraine, oivanytska@rambler.ru

Red'ko Sergey, assistant professor of department of management Borys Grinchenko Kyiv University, PhD of psychological sciences. st. Bulvarno-Kudriavska, 18/2, 04053 Kyiv, Ukraine, s.redko@kubg.edu.ua

Panchenko Alla, assistant professor of department of management Borys Grinchenko Kyiv University, PhD of Public Administration, st. Bulvarno-Kudriavska, 18/2, 04053 Kyiv, Ukraine, a.panchenko@kubg.edu.ua

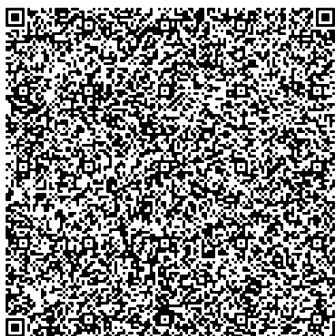
The article analyzes the development priorities of the educational environment of secondary education schools in Ukraine as the basis of integration into the European educational space. The article lists priority tasks of modern Ukrainian secondary education, which execution will contribute to the successful integration into the European educational space. Directions of the state policy Ukraine on development of secondary education in accordance with the law was considered. It is need to promote the development of multiculturalism in general secondary education, which helps prepare modern youth to intercultural cooperation and communication with different cultures, religions, nationalities in terms of integration into the global educational space. However, this process requires improvement of regulatory support and development practical recommendations for its implementation. In the multicultural society to Ukraine appears the task before modern school of preparation of young people for cooperation and intercultural communication with people of different cultures, religions, nationalities. The condition of a continuous process of purposeful socialization of individual in the modern globalized world became multicultural education. It was determined that one of the directions of realization of polycultural education as a continuous process of purposeful socialization of individual in the European is the implementation of bilingual learning in institutions of secondary education in Ukraine. The results of carried out experiment regarding the introduction the bilingual learning, which confirmed the hypothesis that bilingual learning contributes not only to improve the overall students' language competence, but also increases the level of educational achievements.

Key words: Institutions of secondary education; European space of education; educational environment; development of educational environment; multiculturalism; bilingual learning.

Стаття надійшла до редакції 07.08.2016
Прийнято до друку 29.09.2016

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

SOCJOLOGIA EDUKACJI

УДК 373.5:316.624.3

Leandra Korczak

Dr., Wyższa Szkoła Pedagogiczna Związku Nauczycielstwa Polskiego,
ul. Smulikowskiego, 6/8, 00-389 Warszawa, Rzeczpospolita Polska

ŚRODOWISKO SZKOLNE JAKO PROBLEM AGRESJI I PRZEMOCY

Zjawisko przemocy i agresji oraz pojawianie się nowych form destrukcji w polskim życiu publicznym budzą zrozumiałą niepokój wszystkim, którym leży na sercu bezpieczna przyszłość młodych ludzi. Szczególne wyzwanie przed naukami pedagogicznymi, humanistycznymi jak i prawnymi stawiają zjawiska agresji i przemocy wśród młodzieży, dotyczące boleśnie najważniejszych środowisk wychowawczych, czyli rodziny, szkoły, środowisko otaczające młodego człowieka.

Słowa kluczowe: agresja; agresja fizyczna; agresja psychiczna; przemoc; środowisko szkolne.

Szkoła jest miejscem gdzie w procesie socjalizacji i wychowania kształtuje się osobowość uczniów. Wartości takie jak tolerancja, dialog, wolność, podmiotowe traktowanie człowieka nie zawsze w szkole są przestrzegane. Postrzegamy szkołę w pesymistycznych barwach.

B. Śliwerski uważa, że współczesny nauczyciel pracuje w szkole niczyjej, w której występują napięcia i niedoskonałości, wnoszące do stosunków międzyludzkich akty przemocy i upokorzenia. Nauczyciele nie radzą sobie z problemem agresji i ze swoją rolą sami stają się obiektami przemocy, odczuwają lęk, poczucie zagrożenia, bezradność, są wypaleni zawodowo. W takim klimacie trudno o pozytywny dialog Nauczyciel – Uczeń.

Inne podejście do tego problemu ma K. Kmieciak-Baran, szkoła to złożona społeczność na którą składają się uczniowie i nauczyciele. Każdy uczeń jest indywidualnością, jest aktywny i posiada system wartości. W szkole styka się z przejawami przemocy, na które wpływają:

1. Czynniki społeczno-ekonomiczne to, walka polityczna toczona w Polsce od 1980 roku, gdzie nastąpiło podporządkowanie środków masowego przekazu, instytucje kulturalne a także system oświatowy, wzrost bezrobocia, wzrost przestępczości, nieskuteczne prawo.

2. Czynniki tkwiące w samej szkole to np. społeczna dezorientacja szkoły gdzie brak pozytywnych relacji między uczniami, nauczycielami i rodzicami, zły kli-

mat panujący w szkole, niejasno określone kryteria oceniania i zachowania uczniów, często niechętny stosunek nauczyciela do ucznia, agresja i przemoc skierowana na ucznia przez nauczyciela (Kmieciak-Baran K., 2000, 65).

I. Pufal-Struzik w książce «Agresja i przemoc w szkole» w następujący sposób definiuje to zagadnienie: «Agresja w szkole określa zachowania i skłonności uczniów w szkole, zmierzające do wyrządzenia szkody określonym osobom, grupom społecznym lub ich właściwości». Obok pojęcia agresja występują określenia pokrewne, są to przemoc, tyranizowanie, osaczanie.

W szkołach coraz częściej dochodzi do aktów przemocy, zarówno fizycznej jak i psychicznej. Agresja fizyczna występuje wtedy, gdy jedna osoba krzywdzi lub rani inną, używając siły fizycznej. Należy do niej zaliczyć takie formy przemocy jak znęcanie się nad zwierzętami i niszczenie naturalnego środowiska przez człowieka.

Agresja psychiczna to zachowanie wszechobecne w życiu codziennym, kłótnie, przezywanie, wulgaryzmy skierowane do osoby, ale również marudzenie, narzekanie, ośmieszanie, krytykowanie i szydzenie, manipulowanie związkami przyjaźni. Przewodzą w niej dziewczyny, agresja ta jest formą bardzo dotkliwą i trudną do wykrycia, a przez to szczególnie niebezpieczna. Z pozoru jest ona mniej groźna dla ofiary, gdyż nie powoduje uszczerbku na zdrowiu fizycznym, ale z drugiej strony może powodować trwałe ślady w psychice ucznia (Ćwikła A., 2007, s. 29).